

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.4>

Гюльхан Юлія Борисівна

аспірантка кафедри філософії, соціології

та менеджменту соціокультурної діяльності

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет

імені К. Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна

orcid.org/0000-0003-1565-0690

ПРОЯВИ СВОБОДИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Актуальність теми. Філософське осмислення проблеми проявів свободи у ментальності українського народу передбачає глибоке дослідження української національної культури, національного світогляду, духовності українського народу, де поєднуються унікальність поєднання раціонального й ірраціонального, культурних цінностей, архетипів, установок, історичних духовних традицій, їх унікальність переживань і загальнолюдський досвід. Необхідність цього визначається також зростанням інтересу до феномену національної ментальності як такої і національної ментальності українського народу зокрема, притаманних їх рис та ролі в кризових, екстремальних суспільних умовах. Отже, у фокусі уваги сучасних дослідників перебувають різні аспекти аналізу теорії національної ментальності українського народу та українська національна ментальність як соціокультурний феномен. **Метою статті** є аналіз сутнісних характеристик та особливостей прояву свободи в національній ментальності українського народу в сучасному світі. **Методи дослідження** – використано загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу), а також аксіологічний метод. **Результати дослідження.** Виявлення суттєвих характеристик національної ментальності та свободи як наукових понять дозволило представити визначення «національна ментальність» та «свобода» як філософських категорій. Розгляд української національної ментальності дозволив характеризувати національну ментальність не тільки як історично і соціокультурно обумовлений спосіб мислення народу, глибинне джерело і рівень колективної свідомості, що включає і несвідоме, скільки формоутворення національної самосвідомості, яка відповідає буттєвому досвіду та культурі українського суспільства. Зазначено, що в українській національній ментальності свобода набула архетипічного статусу, тому що принцип свободи проходить крізь всю українську культуру та історію. Отже архетип свободи в українській ментальності мав онтологічні підстави в козацьких структурах, в досвіді місцевого самоврядування, в військовій практиці, та має досі онтологічні підстави в практиках політичного, економічного та соціокультурного життя сучасного українського суспільства.

Відзначено, що для української національної ментальності притаманне ірраціональне розуміння свободи, пов'язане з українською духовною традицією. Свобода наділяється або негативним змістом як свобода «від чогось» (від гноблення, приниження, зниження, інше), або розуміється містично як свобода «в ім'я чогось», тобто в ім'я якоїсь високої мети, тобто більше поширений «негативний», ніж «позитивний» зміст свободи як свободи «для чогось».

Зроблено висновок, що усвідомлення високої цінності свободи в українській національній ментальності, архетип свободи як і інші етнічні архетипи та цінності, філософія серця, софійність світу є передумовою затвердження історичних звершень українського народу в їх загальнолюдській значущості, свободі та гідності.

Ключові слова: ментальність, національна ментальність, український народ, національна культура, свобода, цінності.

Актуальність проблеми. Філософське осмислення проявів свободи у національній ментальності українського народу передбачає глибоке дослідження української національної культури, національного світогляду, духовності українського народу, яка пов'язана з особливостями поєднання раціонального й ірраціонального, національних культурних цінностей,

архетипів, установок, історичних духовних традицій. Необхідність цього дослідження визначається також зростанням інтересу до феномену національної ментальності як такої і національної ментальності українського народу зокрема, притаманних їх рис та ролі в кризових, екстремальних суспільних умовах. Отже, у фокусі уваги сучасних дослідників перебувають різні аспекти аналізу теорії національної ментальності українського народу та сучасна українська ментальність як соціокультурний феномен.

В сучасному науковому та науково-публіцистичному контексті свобода розглядається однією з універсальних характеристик буття українського народу, проявом вільного вибору світогляду, соціального устрою, здатності долати залежність від зовнішніх сил соціального і природного характеру, самостійно робити вибір дій та відповідати за їх наслідки. Тому дослідження української національної ментальності, особливостей її прояву в сучасному світі, її історичних витоків та буттєвих основ, може бути евристичним інструментом для розробки програм консолідації українського суспільства, формування модерної української нації.

Аналіз останніх наукових досліджень. Серед вітчизняних вчених дослідження української національної ментальності, її вимірів та проявів представлено в роботах М. Поповича, С. Кримського, О. Донченко, О. Лісеєнко, Н. Вяткіної та ін. В роботі «Проблеми теорії ментальності» (2006) відомі українські дослідники М. Попович, С. Кримський, Н. Вяткіна та ін. розглядають методологічні та гносеологічні проблеми теорії ментальності й деякі аспекти історії та теорії української національної ментальності [1]. У статті О. Лісеєнко, Ю. Михайльової «Правова ментальність у структурі правової культури особистості» (2021) зазначається, що одним із найбільш значущих, але недостатньо досліджених елементів в структурі правової культури, є поняття правової ментальності, яка має ціннісну природу та відображає у правовій формі стан найважливіших соціальних цінностей, зокрема цінності свободи особистості [2]. Дослідження цінності свободи, її проявів та фактору соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства представлено у монографії З. М. Атаманюк «Свобода як фактор соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства» (2020). На думку З. М. Атаманюк, утвердження цінності особистої духовної свободи «сприяє перетворюючому, креативному способу активності, що змінює не тільки суб'єкта, але навколишній світ суспільства і природи в напрямку значимої мети» [3]. І актуальною в даний час, як вважає З. М. Атаманюк, стає не ідея досягнення свободи, а переживання її і вміння користуватися нею.

Мета статті – аналіз сутнісних характеристик та особливостей прояву свободи в національній ментальності українського народу в сучасному світі. Найголовнішими завданнями виступають: визначення української національної ментальності та свободи як філософських понять; аналіз архетипічного статусу свободи у структурі української національної ментальності; виявлення проявів свободи в національній ментальності українського народу в сучасному світі.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження зумовлена поставленою метою, завданнями роботи та характеризується застосуванням загальнонаукових методів формальної логіки (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу), а також використанням аксіологічного методу.

Результати. Поняття «національна ментальність» та «свобода» в сучасному філософському дискурсі багатозначні, складні, полісемантичні, тому кожний, хто їх використовує – від пересічного громадянина до вченого – вкладає в них власний смисл. Дійсно в сучасних філософських текстах зустрічаються різноманітні і численні дефініції термінів «національна ментальність» та «свобода», проте кожний з нас відчуває, що дані поняття визначають цілком конкретні явища.

Дослідження феномену національної ментальності сформувало позицію, що поняття «національна ментальність» та «свобода» тісно пов'язані з особистістю і культурою суспільства, в якому вона живе та діє. Становлення та розвиток особистості, її певних ментальних характеристик, відбувається як на ґрунті індивідуального життєвого досвіду, так і ціннісно-нормативних, духовних передумов соціального та культурного життя суспільства. Але поза свободи людина не може реалізувати свій людський потенціал, свої ментальні, світоглядно-ціннісні пріоритети в суспільстві.

Визначаючи свободу як філософське поняття, зазначимо, що сучасне філософське уявлення про свободу передбачає безперешкодний прояв і реалізацію внутрішнього потенціалу сутності людини в суспільному житті. Як зазначає З. М. Атаманюк, свобода – «це здатність робити вільний вибір та діяти за власною волею, і це насамперед залежить від внутрішнього духовного світу людини» [3]. Свобода відчувається індивідом, перш за все, як особисте почуття, тому у кожній особистості цінність свободи має різний сенс. Від внутрішньої свободи особистості, яка визначається власною свідомістю та рівнем розвитку культури, залежать її діяльність, поведінка, самовизначення та наявність можливості вибору. Відсутність у особистості можливості вибору рівнозначне відсутності свободи. Особистість, яка має внутрішню свободу, високу значимість цінності свободи у своїй ментальності як носій національної ментальності, зберігає свою особисту цілісність і бореться проти духовного та соціального поневолення.

Як свідчить досвід розвитку сучасних суспільств, свобода особистості є невід'ємною від свободи та демократичного розвитку суспільства, тому духовна зрілість індивіда до прояву свободи має не лише особистісний зміст, а й суспільний. Свобода людини по відношенню до суспільних явищ, зовнішніх обставин може мати певні обмеження, але особистість завжди має можливість зайняти по відношенню до дій владних структур, сучасних суспільних процесів свою власну позицію. Ця позиція залежить від цінностей, смислів, честі та гідності людини, тому що свобода – це духовна цінність, яка визначає гідну, вольову, активну особистість в особистому та суспільному житті.

Визначення поняття «національна ментальність» досі залишається дискусійним, що може пояснюватись складністю, багатозначністю самого цього соціокультурного феномена. Так, М. Попович використовує таке значення терміна «ментальність», яке визначає те, що «відбувається в розумі, в психіці індивіда, а не в матеріально виражених поведінкових діях (хоча за цими поведінкових дій можна було б судити про їх внутрішньому – психічному, моральному або інтелектуальному змісті)» [4]. О. Лісеєнко пропонує визначення ментальності як «комплексу індивідуальних чи колективних уявлень, ціннісних орієнтацій, установок, стереотипів культурно діючих суб'єктів, що проявляються в певних типах поведінки» [5]. О. В. Лісеєнко підкреслює, що ментальність – не психічний стан індивіда, а соціокультурний феномен, оскільки всі основні елементи ментальності представлені як коди культури і форми дії та поведінки, які детерміновані сукупністю ціннісних уявлень і орієнтацій особистості.

Визначення поняття національної ментальності та її основних структурних компонент для розуміння сутнісних характеристик, залишається досі дискусійним. Різноманітність проявів національної ментальності відкриває його складну структуру в когнітивному, ціннісному, експресивно-емоційному, в поведінковому та інших аспектах. Але можна визначити кілька рівнів структури національної ментальності: 1) несвідомий, що складається з декількох рівнів: архетипний, етнічний, расовий, загальнолюдський; 2) раціональний – розумовий, логічний (поняття); 3) психо-емоційний, пов'язаний з вирішенням стандартних, поточних завдань. Поняття національної ментальності відображає ціннісно-духовний феномен, який складається в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (природно-географічних, суспільних, геополітичних, соціально-економічних, етнічних, релігійних, культурних, тощо). Але суспільні, соціокультурні перетворення безумовно впливають на закладені в структурі національної ментальності базові уявлення, ціннісні пріоритети, однак архетипи, традиції, національні цінності, та інш. практично залишаються незмінними. Можна стверджувати, що проявами національної ментальності можуть виступати уявлення про свободу і справедливість, істину, правду; знання та уявлення про своє природне та соціальне оточення; система способів оцінювання явищ і процесів, що відбуваються, та інш.

В українській національній ментальності свобода набула архетипічного статусу, тому що принцип свободи проходить крізь всю українську культуру та історію. За свідченнями істориків, починаючи з Прокопія Кесарійського та Йордану, що описали антів і волинян IV–VII ст.,

український народ за можливості вибору завжди був орієнтований на демократичні, толерантні стосунки, які деякі вчені і суспільні діячі назвуть демократичною інтуїцією української нації. Елементи демократії були притаманні системі державного управління Київської Русі, принципи свободи та демократії були визначальними у суспільно-політичному житті Запорізької Січі. Козацько-селянська основа українського народу, на думку деяких сучасних дослідників, сформувала таку характерну рису національної ментальності українського народу, як прагнення свободи, волю, неприйняття деспотії. В XVII столітті французький інженер Г. Боплан, працюючи в Україні, зазначив, що «українці над усе цінують волю, без якої жити не можуть» [6]. Навіть у Гімні сучасної України проголошується:

«... Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду».

Свобода в українській національній ментальності виступає в якості високої моральної цінності, честі та гідності людини. Тому ця висока цінність, яка потрібна українському народу, мотивує їх в національно-визвольній боротьбі в різні етапи української історії. Архетип свободи в українській ментальності мав онтологічні підстави в козацьких структурах, в досвіді місцевого самоврядування, в військовій практиці, та має досі онтологічні підстави в практиках політичного та економічного життя сучасного українського суспільства, в боротьбі України проти масштабного російського вторгнення в Україну 2022 року.

Якщо звернутися до результатів Міжнародного дослідження World Values Survey (WVS), що містять відповіді респондентів різних країн світу відносно цінностей та ставлення до політики, економіки та суспільства, то треба зазначити, що у 2020 році українці вважали свободу більшою цінністю навіть за безпеку та рівність: 70 % погодилися, що свобода важливіша цінність, а 31 % відповіли, що свобода важливіша за безпеку [7]. Ще Г. Сковорода вважав свободу як «зацнійше добро» і завжди протиставив її «неволі». Але це найцінніше добро, яке впродовж віків здобувається кров'ю, набуває в Україні насамперед соціальних, а не національних характеристик.

Треба зазначити, що для української національної ментальності притаманне ірраціональне розуміння свободи, пов'язане з українською духовною традицією. Свобода наділяється або негативним змістом як свобода «від чогось» (від гноблення, приниження, зниження, інше), або розуміється містично як свобода «в ім'я чогось», тобто в ім'я якоїсь високої мети, тобто більше поширений «негативний», ніж «позитивний» зміст свободи як свободи «для чогось». При цьому, корінною відмінністю від західної раціональної традиції є те, що свобода всіх розглядається як гарант свободи окремого громадянина, а не навпаки, як це прийнято в сучасній Європі.

Висновки. Поняття «національна ментальність» та «свобода» в сучасному філософському дискурсі є досить популярним, що свідчить, з одного боку, про потребу наукової рефлексії цих складних феноменів, а з іншого боку, про необхідність врахування особливостей української національної ментальності в умовах сучасних геополітичних, суспільних та соціокультурних змін. Це зумовлює необхідність подальших пошуків найбільш ефективних методів філософського аналізу національної ментальності, що дозволить концептуалізувати цей багатовимірний соціокультурний феномен.

Розгляд української національної ментальності дозволяє характеризувати національну ментальність не стільки як історично і соціокультурно обумовлений спосіб мислення народу, глибинне джерело і рівень колективної свідомості, що включає і несвідоме, скільки як формування національної самосвідомості, яка відповідає буттєвому досвіду та культурі українського суспільства. Зазначено, що в українській національній ментальності свобода набула архетипічного статусу, тому що принцип свободи проходить крізь всю українську культуру та історію.

Усвідомлення високої цінності свободи в українській національній ментальності, архетип свободи як і інші етнічні архетипи та цінності, філософія серця, софійність світу є передумовою затвердження історичних звершень українського народу в їх загальнолюдській значущості, свободі та гідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Проблеми теорії ментальності : монографія. Київ : Наукова думка, 2006. 403 с.
2. Міхальова Ю. О., Лісеєнко О. В. Правова ментальність у структурі правової культури особистості. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2021. № 2. С. 70–75.
3. Атаманюк З. М. Свобода як фактор соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства : монографія / З. М. Атаманюк. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 87.
4. Попович М. В. Теорія ментальності. Проблеми теорії ментальності : монографія. Київ : Наукова думка, 2006. С. 3–30.
5. Лісеєнко О. В. Аксиологічні засади дослідження національної ментальності. – *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2019. № 4. С. 76–82.
6. Наливойко Д. Оцінка Заходу – рецепція України в Західній Європі XI–XVIII. К., 1998. 235 с.
7. World Values Survey. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>

REFERENCES

1. Problemy Teoriyi mental'nosti : monohrafiya [Problems of mentality theory: monograph]. Kyiv : Naukova dumka, 2006. 403 s.
2. Mikhal'ova Y. O., Liseyenko O. V. Pravova mental'nist' u strukturi pravovoyi kul'tury osobystosti [Legal mentality in the structure of legal personality culture]. *Perspektyvy. Sotsial'no-politychnyy zhurnal*. 2021. № 2. S. 70–75.
3. Atamanyuk Z. M. Svoboda yak faktor sotsiokul'turnykh transformatsiy suchasnoho ukrayins'koho suspil'stva : monohrafiya [Svoboda as a factor of socio-cultural transformations of modern Ukrainian society: monograph] / Z. M. Atamanyuk. Odesa : Vydavnychyy dim «Hel'vetyka», 2020. S. 87.
4. Popovych M. V. Teoriya mental'nosti. Problemy Teoriyi mental'nosti : monohrafiya [Theory of mentality. Problems of mentality theory : monograph]. Kyiv : Naukova dumka, 2006. S. 3–30.
5. Liseyenko O. V. Aksiolohichni zasady doslidzhennya natsional'noyi mental'nosti [Axiological foundations of the study of national mentality]. – *Perspektyvy. Sotsial'no-politychnyy zhurnal*. 2019. № 4. S. 76–82.
6. Nalyvoyko D. Otsinka Zakhodu – retseptsiya Ukrayiny v Zakhidniy Yevropi XI–XVIII [Valuation of the event – reception of Ukraine in Western Europe XI–XVIII]. K., 1998. S. 235.
7. World Values Survey. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>

Guelhan Julia Borysivna

graduate student at *the* Department of Philosophy,
Sociology and Management of Socio-cultural Activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

MANIFESTATIONS OF FREEDOM IN THE NATIONAL MENTALITY OF THE UKRAINIAN PEOPLE

Actuality of theme. Philosophical understanding of the problem of manifestations of freedom in the mentality of the Ukrainian people involves a deep study of the Ukrainian national culture, national worldview, spirituality of the Ukrainian people, where the uniqueness of the combination of rational and irrational, cultural values, archetypes, attitudes, historical spiritual traditions, their uniqueness of experiences and common human experience are combined. The need for this is also determined by the growing interest in the phenomenon of national mentality as such and the national mentality of the Ukrainian people in particular; their inherent features and role in crisis, extreme social conditions. Therefore, various aspects of the analysis of the theory of the national mentality of the Ukrainian people and the Ukrainian national mentality as a socio-cultural phenomenon are in the focus of attention of modern researchers. **The purpose of the article** is to analyze the essential characteristics and peculiarities of the manifestation of freedom in the national mentality of the Ukrainian people in the modern world. **Research methods** – general scientific methods of formal logic (deduction,

*induction, analogy, analysis, synthesis) and axiological method were used. **Research results.** The identification of the essential characteristics of national mentality and freedom as scientific concepts made it possible to present the definition of «national mentality» and «freedom» as philosophical categories. The examination of the Ukrainian national mentality made it possible to characterize the national mentality not only as a historically and socio-culturally determined way of thinking of the people, a deep source and level of collective consciousness, which includes the unconscious as well as the formation of national self-consciousness, which corresponds to the material experience and culture of Ukrainian society. It is noted that in the Ukrainian national mentality, freedom has acquired an archetypal status, because the principle of freedom runs through the entire Ukrainian culture and history. Therefore, the archetype of freedom in the Ukrainian mentality had ontological foundations in Cossack structures, in the experience of local self-government, in military practice, and still has ontological foundations in the practices of political, economic and socio-cultural life of modern Ukrainian society.*

It is noted that the Ukrainian national mentality is characterized by an irrational understanding of freedom associated with the Ukrainian spiritual tradition. Freedom is given either a negative meaning as freedom «from something» (from oppression, humiliation, reduction, etc.), or it is mystically understood as freedom «in the name of something», i.e. in the name of some high goal, i.e. the more common «negative», than the «positive» meaning of freedom as freedom «for something».

It was concluded that the awareness of the high value of freedom in the Ukrainian national mentality, the archetype of freedom as well as other ethnic archetypes and values, the philosophy of the heart, the wisdom of the world is a prerequisite for the approval of the historical achievements of the Ukrainian people in their universal significance, freedom and dignity.

Key words: *mentality, national mentality, Ukrainian people, national culture, freedom, values.*